

Особливості ускладнення напівпредикативних ад'єктивних конструкцій компонентами зі значенням зумовленості

Г. І. Тесліцька

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Corresponding author. E-mail: tgalina1024@gmail.com

Paper received 18.10.18; Accepted for publication 25.10.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2018-182VI53-13>

Анотація. У статті визначено специфіку категорії напівпредикативності, валентного потенціалу ад'єктива як вторинного предиката у напівпредикативній ад'єктивній конструкції; типологізовано моделі ад'єктивних напівпредикативних конструкцій, що містять валентнонепрогнозовані компоненти; подано характеристику семантичних особливостей та визначено морфологічні засоби вираження факультативних адвербіальних синтаксем із семантикою зумовленості в напівпредикативній ад'єктивній конструкції.

Ключові слова: напівпредикативність, ад'єктив, факультативний поширювач, семантика зумовленості.

Вступ. Потреба в актуалізації компонентів семантико-синтаксичної структури речення зумовила функціонування синтаксичних конструкцій, основна мета яких – увиразнення інформативної значущості повідомлюваних явищ дійсності. До таких синтаксичних побудов належать різноманітні ускладнювачі, що порушують лінійну цілісність реченнєвої структури, – вставлення, відокремлення, однорідність тощо. Ці синтаксичні структури по-різному потрактовано в українському мовознавстві, що зумовлює актуальність їх дослідження як особливих конструкцій у різних дискурсивних практиках.

Короткий огляд публікацій із теми. В українському синтаксисі дослідники, аналізуючи явище відокремлення, прийшли до висновку, що це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, яке не набуло однозначного витлумачення серед мовознавців. Прихильники семантико-синтаксичного підходу витлумачують відокремлені конструкції з погляду семантичної поліпропозитивності ускладненого речення: відокремлення – спосіб трансформації розгорнутої пропозиції в напівзгорнуту, що виражає додаткове повідомлення, доповнює предикацію у фразі, репрезентує вторинну предикацію [11]. Це дає підстави для дослідження відокремлених компонентів, які створюють потенційну предикативну ситуацію, не як процесу виокремлення другорядних членів у відокремлення, а як **уведення певного компонента** до базового речення, у якому він виконує іншу функцію, ніж традиційні другорядні члени. Уважаємо, що **відокремлення** – це **не ізоляція, не відмежування** від ядерної структури [8, с. 183; 11, с. 192], а **спосіб установаження** специфічного (напівпредикативного) зв'язку з нею. Актуалізаційну функцію відокремленої конструкції можна розкрити лише за розгляду змістових і структурних (внутрішньосинтаксичних і зовнішньосинтаксичних) зв'язків між компонентами простого ускладненого речення.

Загальна умова відокремлення – його напівпредикативність, формальне та змістове увиразнення комунікативної одиниці як додаткового повідомлення про дійсність. Відокремлення певної частини простого речення спричинюють інтенції мовця. Зокрема, відокремлення напівпредикативних конструкцій пояснюємо прагненням носіїв мови до стилістичного урізноманітнення мовлення, гострою потребою стисло ви-

словити розгалужену думку в малому контексті, надати емоційності висловленню тощо.

У цьому аспекті особливої уваги потребує одна з недостатньо досліджених категорій простого неелементарного речення – **напівпредикативність** (додаткова, вторинна, побічна або потенційна предикативність [17, с. 19]), що її в синтаксичній теорії визначають у різних аспектах. На підставі узагальнень концепцій щодо специфіки напівпредикативності можемо констатувати: напівпредикативність – це 1) визначальна характеристика комунікативно окресленого різновиду простого ускладненого речення з відокремленими конструкціями; 2) синтаксичне значення, що частково збігається з предикативним, але не утворює самостійної синтаксичної одиниці; 3) виразний засіб актуалізації комунікативно важливої інформації, додаткових повідомлень.

У напівпредикативній конструкції ад'єктив як ознакове слово реалізує свої валентні можливості у специфічний спосіб. З одного боку, він може „відкрити місце” для слів нижчого семантико-синтаксичного рангу (субстанційних синтаксем) або приєднувати компоненти, не зумовлені його валентними потенціями (адвербіальних синтаксеми) і домінувати над ними, а з іншого – сам перебуває в синтаксичній залежності від слів вищого рангу в базовій частині простого речення.

Внутрішня валентність прикметника та віддієслівного прикметника є активною, обов'язковою або факультативною; вона виявляє особливості внутрішньої формальної організації ад'єктивної напівпредикативної конструкції.

У напівпредикативних ад'єктивних конструкціях вторинний предикат має широкі сполучувальні можливості й потенційно передбачає приєднання п'яти синтаксем субстанційного типу: суб'єктної, об'єктної, інструментальної, адресатної, локативної [13, с. 14]. Окрім валентнопрогнозованих у напівпредикативних конструкціях можуть функціонувати компоненти, не передбачені валентністю вторинних предикативів (P_2) – прикметників (Adj) та дієприкметників (Adj_{Part}), репрезентуючи значення часу, способу, умови виконання другорядної дії, її причину, мету, міру й особливості вияву. Специфікою вторинних предикатно-адвербіальних синтаксем у структурі простого неелементарного речення є відображення ними характеру

семантичних відношень, змодельованих складним реченням [15, с. 14].

Метою нашої статті є дослідження двокомпонентних напівпредикативних ад'єктивних конструкцій із валентнонепрогнозованими компонентами із семантикою зумовленості.

Матеріал для дослідження дібрано з художніх творів українських письменників ХХ–ХХІ століття [1; 2; 3; 5; 7; 9; 10; 14; 16; 18; 19; 20; 21].

У роботі застосовано такі **методи дослідження**: наскрізного виписування (у процесі добору ілюстративного матеріалу); лінгвістичного спостереження й описово-аналітичний метод (аналіз напівпредикативних ад'єктивних конструкцій із позиції прагматичного підходу; для узагальнення спостережень над зібраним матеріалом і репрезентації класифікаційних підходів до аналізованих одиниць).

Результати та їх обговорення. За твердженням О. Кульбабської, до компонентів зі значенням зумовленості варто зараховувати умовні, причинові, допустові та цільові адвербіальні синтаксеми, оскільки вони „інтегруються на ґрунті каузативності як частковий вияв принципу достатньої підстави” [11, с. 280]. Фактичний матеріал засвідчив наявність усіх зазначених типів у напівпредикативних ад'єктивних конструкціях двокомпонентної структури (причинова синтаксема *Caus + P₂*, цільова синтаксема *Fin. res + P₂*, синтаксеми допусту (*Conces + P₂*) й умови (*Condis + P₂*).

Мінімальні семантико-синтаксичні структури зі значенням **причини** є трансформованими частинами складнопідрядного речення, напр.: *Але, деморалізована останніми подіями, нарада мовчала* (18 (2, с. 244)) // *Нарада мовчала, бо її деморалізували останні події*. Ознаками таких синтаксем є передумовування в часі, реальна модальність та властивість породжувати наслідок [4, с. 273]. Семантичне варіювання каузативної синтаксеми пов'язане з відтінковими нашаруваннями на загальне причинове значення [12].

Морфологічними варіантами вираження семантики причини у структурі напівпредикативної ад'єктивної одиниці можуть слугувати:

1) іменники в Ор. в. у моделі „*Adj Part + N_{5 caus}*”, напр.: *Мотронька, втомлена ввічливістю „господині дому”, остаточно погодилася на те „весілля”* (5, с. 443); *Руки, витягнуті роботою, тулили до себе розкуйовджені дитячі голівки* (18 (1, с. 307));

2) прийменниково-відмінкові форми в складі моделі „*Adj Part + (praep) N_{caus}*”, напр.: *Лихий і червоний від торгу, він [тато] зразу ж витурив її [дівчинку]* (18 (1, с. 337));

3) прислівники причини на зразок *спросоння, спересердя, зоналу, зосліпу, тому, спохвату, нізащо, згарячу, знічев'я* і под. (модель „*Adj Part + Adv_{caus}*”), напр.: *Лена, розстроєна чогось, лягла раніше спочивати* (10 (1, с. 124)).

З-поміж каузальних синтаксем у напівпредикативних ад'єктивних комплексах (*Adj-НК* та *Adj Part НК*), виражених прийменниково-відмінковими формами, виокремлюємо сім семантичних різновидів:

– причина, що не сприяє розвиткові дії або спричинює дію чи стан негативного плану: „*через + N₄*” та „*за + N₄*”, напр.: *Він [Конрад] перебував десь у інших світах, не закорінених ні в чому і через те особливо*

страшних (9, с. 148); *Їй [Олені] діялось, немов собаці, покараній за провину* (10 (1, с. 92)); *Тепер тисячі людей, загублених за чужі гріхи, оплакували свою Україну* (18 (2, с. 246));

– причина-джерело: „*від (од) + N₂*”, напр.: *Але ніхто не може у дрімбу грати так смачно, як будь-котра гуцулка, роздобрила від своїх потаємних знань і явного досвіду* (14, с. 41);

– причина-результат, причина-наслідок, „*після (внаслідок) + N₂*”, напр.: *Теплий після постелі, Михайло іще довго дивився з танку на куряву передвранішніх порохів* (14, с. 106);

– підстава: „*на ґрунті + N₂*”, „*за + N₄*”, напр.: *Тепер тисячі людей, загублених за чужі гріхи, оплакували свою Україну* (18 (2, с. 246)); *...тітка розбиває крашанки, принесені за чарування чи зілля* (18 (1, с. 158)).

У функції каузатива найчастіше використовують форми „*від (од) + N₂*”. Такі побудови фіксуємо в напівпредикативних конструкціях з ад'єктивними предикатами, що виражають ознаку на позначення:

– фізіологічних процесів, станів особи: *Напівосліплий од злості, мало не збиває на ганку з ніг Софію* (18 (2, с. 537)); *Блідий од люті і втоми, Дмитро підійшов до сівалки* (18 (3, с. 149);

– фізичного стану особи, напр.: *До матері підійшов син, високий, сутулуватий від чужого плуга і своїх злиднів* (18 (1, с. 23));

– емоційно-психічних процесів, станів особи, напр.: *А бідний народ мечеться між батьками нації, одурілий від проблеми: до кого пристати?* (19, с. 103);

– кольору предмета, явища, напр.: *І душа тріпотіла між небом і землею, між сном і реальністю, як пісня жайвора, перламутрова від роси* (19, с. 73); *Червоні від ковальського вогню, розумні очі старого ворухнулися в обвислих сітках зморщок* (18 (3, с. 224);

– зовнішніх ознак предметів, напр.: *Радше виднілось не місто, а його дахи, вологі від літньої роси, лискучі під місяцем* (19, с. 133); *Вона [земля], розбухла від дощів, лежала чорним, незасяним безміром перелогів* (18 (3, с. 393).

У *Adj-НК* та *Adj Part-НК* із причиновою семантикою вжито іменники на позначення конкретних понять, як-от: *Сп'янілий від крові і м'яса, звір, здавалося, посміхався уві сні* (18 (1, с. 225)); *Вони [діти] смачно витирали уста худими, аж чорними від сонця й болота, рученятами* (18 (1, с. 530)) та абстрактних понять, напр.: *Обличчя його [Адама], перекошене від розпачу і безнадії, міниться на моїх очах* (19, с. 187).

Цільові синтаксеми репрезентують такі характеристики дій, що їх виявляємо в стосунку до певних процесів. Диференційними ознаками цієї категорії є наступність щодо часової перспективи, бажаний у майбутньому результат [4, с. 150]. Морфологічним варіантом оформлення цільових синтаксем у складі напівпредикативних ад'єктивних конструкцій є прийменниково-відмінкові форми, прислівники, інфінітив.

Найчастіше обставинні цільові відношення виражають різноманітні прийменниково-відмінкові форми. Їх семантичні ряди утворюються навколо таких різновидів значення: власне-мети і призначення; присвяти й зацікавленості: мети руху [6, с. 149]. Зокрема

в моделях „*Adj Part + (praep) N_{fin. res}*” та (рідше) „*Adj + (praep) N_{fin. res}*”:

– значення власне-мети і призначення виражають конструкції на зразок „*на + N₄*”, „*про + N₄*”, „*для + N₂*”, напр.: *Під шопкою лежала ялинка, призначена на різдвяне деревце* (10 (1, с. 225)); *Червоний салон, призначений на роботу, повний малинового вечірнього світла* (3, с. 26); *Степан гризе сухар, схований про запас* (16, с. 27); *На кадрах, виставлених для принади, хлопець боляче відчув свій старомодний френч...* (16, с. 89);

– значення присвяти, зацікавленості виформовують такі прийменниково-відмінкові словоформи: „*заради, ради + N₂*”, напр.: *Скоро зібрав він паруботу, здебільшого таких же братчиків, як і сам, готових заради нього у огонь і в воду* (20, с. 22).

Із семантикою мети руху мовець використовує прийменниково-відмінкові форми „*на + N₄*”, напр.: *Пан президент жартують і зиркають на всіх, зібраних на зустріч, квадратними жовтими зубами* (3, с. 143).

Роль морфологічного варіанта цільової синтаксеми в складі напівпредикативної ад’єктивної конструкції виконує й інфінітив. Уживання інфінітива як цільової синтаксеми в моделі „*Adj Part + Inf_{fin. res}*” пояснюємо семантичною компресією підрядної частини складно-підрядного речення, яке вказує на мету дії, напр.: *Хіба тим очам занурюватись у глибіню книги, в сховище великих думок, покликаних рухати світом?* (16, с. 112).

Допустові синтаксеми позначають умови, усупереч яким відбувається дія, триває процес, стан. Диференційними ознаками категорії допустовості є реальна модальність і невідповідність між умовою та повідомлюваним наслідком, напр.: *Ці зміни, не відчутні в щоденних клопотах, яким несподівано впливали через деякий проміжок часу* (18 (3, с. 525)). До того ж допустове значення нашаровується на релятивну часову перспективу – одночасове чи різночасове (попередність чи наступність) окреслення ситуації [15, с. 15].

Традиційно семантику невідповідності між зіставляльними явищами прогнозують сполучники *хоч, хай, дарма що* та под. (моделі „*conj_{un} + Adj Part*” та „*conj_{un} + Adj*”), частки *бодай навіть* (моделі „*partic + Adj Part*” та „*partic + Adj*”), напр.: *Мова, дарма що незрозуміла, на очах у публіки стягалася до вкола тебе в прозору, мінливу-ряхтучу кулю* (7, с. 27);

Вона [людина] самотужки приковує до ланцюгів буття, бодай навіть і золотих (1, с. 59), а також прийменниково-відмінкові форми „*попри + N₄*” і „*незважаючи на + N₄*”, що входять до складу моделей „*Adj Part + (praep) N_{conces}*” та (рідше) „*Adj + (praep) N_{conces}*”, напр.: *А так він [Степан] був ніби дух, може, й довершений, але нездібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття* (16, с. 152).

Значення свідомої, цілеспрямованої протидії комусь, чомусь репрезентує конструкція „*всупереч + N₃*”, напр.: *У книзі, опублікованій всупереч всім перешкодам, розкрила Лора свої сподівання* (19, с. 165).

Найменш частотним використанням в напівпредикативній ад’єктивній конструкції характеризується **умовна адвербіальна синтаксема**, що виражає реальну або ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбуватися тривання відповідної ознаки, певної події. Семантику умови при ад’єктивах на позначення кольору предмета, за нашими спостереженнями, виражають прийменниково-відмінкові форми „*при + N₃*”, „*проти + N₂*” в моделях „*Adj Part + (praep) N_{condis}*” та „*Adj + (praep) N_{condis}*”, напр.: *А за хвилю виметнулася [Маня] на ганок, струганий, зелений при місяці – і впала* (21, с. 257); *Низько над кедрами заклекотали машини – велетенські, чорні проти сонця* (2, с. 135).

Висновки. Належачи до засобів вторинної предикації, ад’єктиву притаманна зовнішня підпорядкованість предикативній основі базового речення та внутрішня валентність – властивість сполучатися з одним або кількома синтаксемами в межах НК, а також можливість бути ускладненим іншими синтаксичними одиницями.

Окрім валентнопрогнозованих синтаксем, у напівпредикативних ад’єктивних конструкціях мовець часто використовує адвербіальні синтаксеми, не передбачені валентністю вторинного предиката. До цієї групи належать, зокрема, й адвербіальні синтаксеми зумовленості, серед яких причинова синтаксема *Caus + P₂*, цільова синтаксема *Fin. res + P₂*, синтаксеми допусту (*Conces + P₂*) й умови (*Condis + P₂*). Після аналізу двокомпонентних напівпредикативних конструкцій означеного типу предметом наступних досліджень можуть слугувати три-, чотири- та п’ятикомпонентні напівпредикативні ад’єктивні конструкції, їхні семантичні, морфологічні та морфолого-синтаксичні варіанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. І. Рекреації. Харків : Фабула, 2017, 240 с.
2. Багрянний І. Тигролови. Морітурі. Київ : Наук. думка, 2001, 368 с.
3. Винниченко В. К. Сонячна машина. Київ : Дніпро, 1989, 619 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наук. думка, 1992, 224 с.
5. Вільде І. Метелики на шпильках. Б’є восьма година. Повнолітні діти : повісті. Дрогобич : Видавничка фірма „Відродження”, 2007, 488 с.
6. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць. Чернівці : Рута, 1999, 336 с.
7. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. Київ : Факт, 2002, 142 с.
8. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : у 2-х частинах, Ч. І. Київ : ІЗМН, 1996, 202 с.
9. Загребельний П. Євпраксія. Київ : Рад. письменник, 1975, 312 с.
10. Кобилянська О. Твори : в п’яти томах. Київ : Держлітвидав, 1962, Т. 1, 490 с.; Т. 2, 480 с.
11. Кульбаська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011, 672 с.
12. Кульбаська О. В. Причинові синтаксеми в семантичній структурі простого речення (на матеріалі творів Б. Грінченка) // URL: http://lib-lg.com/base/grin/text/literaturna_tvorchest/literaturna_tvorchest_65.pdf (дата звернення: 13.10.2018 р.)

13. Кутня Г. В. Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові : автореф. дис ... канд. філол. наук:10.02.01, Львів, 2004, 18 с.
14. Матіос М. Солодка Даруся: Драма на три життя. Львів: ЛА „Піраміда”, 2007, 188 с.
15. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. ... док. філол. наук. 10.02.01, Київ, 2002, 30 с.
16. Підмогильний В. П. Місто : роман та оповідання, Київ : Веселка, 1993, 351 с.
17. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения: учебн. пособие для филол. спец. вузов. Москва : Высш. шк, 1990, 176 с.
18. Стельмах М. Твори: в шести томах. – Київ : Дніпро, 1972, Т. 1, 663 с.; Т. 2, 594 с.; Т. 3, 662 с.
19. Тарасюк Г. Любов і гріх Марії Магдалини. Чернівці : Облдрук, 1995, 383 с.
20. Тютюнник Г. М. Вир. Київ : Дніпро, 1991, 623 с.
21. Тютюнник Гр. Твори : у 2-х кн. Кн. 1, Київ : Молодь, 1984, 328 с.

REFERENCES

1. Andrukhovych Yu.I. Recreations. Kharkiv: Fabula, 2017, 240 p.
2. Bahryanyu I. Tigrolovi. Morituri Kiev: Nauk.dumka, 2001, 368 p.
3. Vinnichenko VK Solar car. Kyiv: Dnipro, 1989, 619 p.
4. Vykhovanets' I.R. Essays on the functional syntax of the Ukrainian language. Kiev: Nauk.dumka, 1992, 224 p.
5. Wille I. Butterflies on hairpins. Beats the eighth hour. Adult children: story. Drohobych: Publishing Company "Renaissance", 2007, 488 p.
6. Guivanyuk N.V. Formal-semantic relations in the system of syntactic units. Chernivtsi: Ruta, 1999, 336 p.
7. Zabuzhko O. Field studies on Ukrainian sex. Kyiv: Fact, 2002, 142 p.
8. Zagnitko A. P. Ukrainian syntax (scientific-theoretical and educational-practical complex): in 2 parts, Ch.I. Kyiv: IZMN, 1996, 202 p.
9. Zagrebelny P. Eupraxia. Kyiv: Rad. pys'mennyk, 1975, 312 p.
10. Kobylianska O. Works: in five volumes. Kyiv: State Library, 1962, T. 1, 490 s. ; T. 2, 480 p.
11. Kulbabskaya O. V. Secondary prediction in a simple sentence: a monograph. Chernivtsi: Chernivtsi National Un-t, 2011, 672 p.
12. Kulbabskaya O.V. Causal syntaxes in the semantic structure of a simple sentence (based on the works of Boris Grinchenko) // URL: http://lib-lg.com/base/grin/text/literaturna_tvorchest/literaturna_tvorchest_65.pdf (date of treatment : 10/13/2018)
13. Kutnya G.V. Structural-semantic and functional characteristics of the predicates of the process in modern Ukrainian language: author's abstract. Dis ... cand. filol sciences: 10.02.01, Lviv, 2004, 18 p.
14. Matios M. Sweet Darusiya: Drama for three lives. Lviv: LP "Pyramid", 2007, 188 p.
15. Mirchenko MV Syntactic categories of sentence: author's abstract. dis ... doc. filol sciences 10.02.01, Kyiv, 2002, 30 p.
16. Pidmogylly V.P. City: novel and stories, Kyiv: Veselka, 1993, 351 p.
17. Priyatkina A.F. Russian language: Syntax of complicated sentence: study. manual for philol. special high schools Moscow: Ex. Shk, 1990, 176 p.
18. Stelmakh M. Works: in six volumes. - Kyiv: Dnipro, 1972, T. 1, 663 s. ; T. 2, 594 s. ; T. 3, 662 p.
19. Tarasyuk G. Love and the sin of Mary Magdalen. Chernivtsi: Obldruk, 1995, 383 p.
20. Tyutyunnik G. M. Vir. Kyiv: Dnipro, 1991, 623 p.
21. Tyutyunnik Gr. M. Works: in 2 books. Kn. 1, Kiev: Molod', 1984, 328 p.

Features of complication of semi-predictive adjective constructions components with a conditional value

G. I. Teslitskaya

Abstract. The current study defines the category of semi-predication and the valence potential of an adjective as a derivative predicate in a semi-predicative adjective construction specificity; typologies adjective semi-predicative construction types, which include unpredictable valence component; the characteristic of semantic peculiarities is revealed and the means of expression of facultative adverbial syntaxemes with semantics of dependency in semi-predicative adjective construction are determined.

Keywords: *semi-predication, adjective, facultative spreader, semantics of dependency.*